

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(420) "1714/1830"

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (1714 – 1832 рр.).

Олександр АКУНІН (Миколаїв)

У статті автор робить спробу висвітлити соціально-економічне та політичне становище Англії у 18 – першій третині 19 ст. Досліджується політика партій торі та вігів, які по-різному втілювали прагнення королівської влади визначати вигляд внутрішньої та зовнішньої політики метрополії.

Ключові слова: король, віги, торі, парламент, зубожіння.

В статье автор делает попытку раскрыть социально-экономическое и политическое положение Англии в 18 – первой трети 19 вв. Исследуется политика партий торі и вигов, которые по-разному воплощали стремление королевской власти определять вид внутренней и внешней политики метрополии.

Ключевые слова: король, виги, торі, парламент, обеднение.

In article the author does attempt to open social and economic and political position of England in 18 – first thirds 19 centuries. The policy of the Tory parties and Whigs who differently embodied aspiration of the royalty to define a kind internal and foreign policy of mother country is investigated.

Keywords: the king, Whigs, Tory, parliament, pauperization.

У першій половині XVIII ст. процес перетворення на капіталістичних основах найбільш далеко зайшов у північно-західній частині Європи, де результати буржуазних революцій принесли свої плоди: Великобританія та Нідерланди, будучи епіцентром капіталістичної еволюції, наочно продемонстрували переваги нового устрою. Зокрема, Великобританія йшла в авангарді не лише економічної і політичної, але й ідеологічної перебудови суспільства, що насамперед виявилось в секуляризації суспільної свідомості. Саме перша половина XVIII ст. стала для Англії тим часом, коли старі форми (парламент) – усе більше наповнювалися новим змістом. Головним було введення парламентаризму – відповідальності міністрів перед парламентом [1, с. 349].

Тому метою пропонованої статті ми вбачаємо із загальних науково-методичних засад розглянути розвиток Англії за нових умов: як розвивалась англійська колоніальна політика, процес зародження боротьби в Англії та її колоніях проти рабовласництва, у якому становищі опинилося просте населення.

Характерно, що ця тематика вже знайшла адекватне відображення в працях істориків кінця XIX – початку XX ст. Так, Г. Визінській, який займався вивченням історії XVIII ст., у своїй книзі "Англія в XVIII столітті" [6] подав цю тему в оповідній формі через боротьбу основних політичних партій між собою і детальний опис людських якостей головних діячів цього часу. З чотирьох розділів книги в трьох описується соціально-економічне та політичне становище Англії крізь призму життя В. Пітта, Р. Вальполя, К. Едуарда. Навіть правління короля Генріха II проходить другорядною лінією. На думку Г. Визінського, у будь-якій країні, де користуються вільними переконаннями та відбувається зіткнення протилежних політичних начал, боротьба суспільних інтересів і важливі життєві питання викликають існування сильних політичних партій. Постійна взаємодія таких партій і робить рух історичного життя країни. Але коли настають хвилини відпочинку, такі зупинки діють поганим чином на політичні партії. Замість загальних засад, важливих питань, виступають на сцену особисті інтереси, особисті симпатії й антипатії, єдність і міцна організація зникає, вона

дробитися на дрібні складові, розділені не переконаннями, а особистим невподобанням, які виставляють уже не політичні вчення, а імена ватажків.

В іншій праці під назвою "Політична історія Англії в XIX столітті" [7] П. Міжуєвим дається опис історії Англії, але вже в більш науковій формі. Автор уникає великої кількості епітетів, а правління королів уже подано більшою мірою, ніж це зроблено в книзі Г. Визінського. Читаючи цю роботу, ми отримуємо повне уявлення про становище Великобританії в досліджуваній період. П. Міжуєв стверджує, що цей період характеризується великою політичною свободою. За взірць постає діяльність Пітта. Останній завжди був радий тому, що жителі колоній протестували, адже, на його думку, якщо настільки численний народ перетворити на рабів, то дуже швидко в рабів перетворяться і всі англійці. Треба відмітити, що в жодній країні цього періоду подібне висловлювання не зійшло б з рук оратору. П. Міжуєв соціально-політичне життя країни характеризує як досить успішне. Доказом цьому, на його думку, є те, що закони, прийняті 1825 р., залишалися без зміни майже 50 років. Побуває думка, що ця обставина не може бути пояснена не інакше, як спільною вдоволеністю робітничого класу режимом, установленим цими законами. Ця ж обставина свідчить про те, що навіть при знаходженні у влади завзятих торі, час від часу виходили закони, у яких не доводилося нічого змінювати діячам прогресивних поглядів, коли влада опинялася в їхніх руках. Ось чому, на думку автора, в Англії не було таких різких поворотів, якими характеризується політична історія Європи в XIX ст.

У наступній книзі П. Міжуєва "Історія колоніальної імперії і колоніальної політики Англії" [8] триває розгляд соціально-економічного та політичного становища Великобританії, але вже через призму її колоніальної політики. Автор надає періоду другої половини XVIII ст. – першій половині XIX ст. особливе значення, адже в цей час відбуваються "критичні моменти" історії колоніальної імперії Англії: 1) початок Семирічної війни 1757 р. і відновлення боротьби між Францією та Англією за володіння Ост-Індією; 2) зіткнення метрополії з її американськими колоніями, яке закінчилося визнанням незалежності США 1776 р.; 3) після відділення американських колоній Англія мала поповнити цю втрату, і в поле її зору потрапила Австралія; 4) боротьба Франції та Англії за Канаду, Вест-Індію. В останній становище рабів було дуже важким. Найбільш багаті плантатори ще більше посилили важкі умови для рабів; 5) у Західній і Центральній Африці кількість негрів, яких вивозили в кінці XVIII ст., досягало 100 тис. Англія брала в цьому процесі активну участь, адже відомо, що на її частку припадало 1/3 рабів, але в той же час з Великобританії почали лунати перші рішучі протести проти рабовласництва, які врешті-решт призвели до скасування торгівлі рабами 1808 р. і рабства взагалі в 1834 у всіх володіннях. Британська імперія почала боротися з цим процесом ще 1787 р., коли Вільберфорс організував кампанію "Сієра Ліоне". Ще одна відмінність цієї книги полягає в тому, що автор не висловлював лише власні думки з приводу англійської колоніальної історії, а й використав посилання більш ніж на 50 авторитетних джерел.

Цікавими є й інші книги періоду початку XX ст. про цей період. А. Бикова у своїй праці "Оповідання з історії Англії XI – XIX століття" [3] увагу приділила більшою мірою також соціально-політичному життю. Зокрема, детально описується, як сталося, що у XVIII ст. поміщики правили Англією, чому саме вони складали англійський Парламент. Уся земля в цей період зосереджувалася в їхніх руках, отже лендлорди отримували свої вигоди й не дбали про народ. У книзі також простежується лінія боротьби простих людей з королем і Парламентом, для того, щоб домогтися нових кращих реформ. Не остання увага приділена переходу Англії із землеробської країни у фабричну на початок

XIX ст. з докладним описом труднощів у цьому питанні. Підсумовується, що все це змінюється новими реформами 1832 р. і падінням старого порядку під час правління королеви Вікторії.

Так, зупиняючись більш детально на характеристиці Англії тих часів, необхідно зазначити головне: із тогочасних сучасних колоніальних держав Західної Європи перше місце за величиною своїх заморських володінь займала саме ця держава. Її колонії були в майже усіх частинах світу і їхня загальна площа становила 28921609 кв. км, тобто в 90 разів більше за площу самої Англії. Разом же населення в англійських колоніях складало 374689400 осіб. [2, с. 233]. 1714 р., в період активної колоніальної політики держави, віги посадили на англійський престол Георга Ганноверського (під ім'ям Георга I). З 1714 по 1760 рр. правили по черзі Георг I та Георг II [3, с. 187]. Із вступом на престол Георга I довгий час жоден король не був присутній на нарадах при обговоренні державних справ. Георг II, про якого більше відомо із записок лорда Герві, думав лише про військо та жінок. Його навіть не поважали міністри. Англійська церква також не схвалювала методи правління найвищих осіб держави [4, с. 328]. Серед міністрів-вігів, які керували країною за Георга I і в першу половину правління Георга II, найбільшу вагу та вплив мав Роберт Вальполь. Він цілих 20 років одноосібно керував Англією, очолюючи міністерство. Сучасники називають цей період найкращим для Великобританії, адже країна обминала участі у війнах, населення збільшилось удвічі, економіка розвивалася стрімко. Англія володіла територіями в Індії, Північній Америці, в Австралії.

Внутрішнє становище на певних етапах розвитку країни змінювалось у бік погіршення в житті переважної більшості населення. За 50 років, з 1710 по 1760 рр., великі поміщики захопили 127000 десятин громадських земель. Уся земля в Англії в другій половині XVIII ст. була поділена на великі наділи-садиби й належала лордам та сквайрам. Дрібні ж власники зовсім зникли. Поміщики здавали тепер свої землі у вигляді великих ділянок фермерам за дорогу платню. Раніше земля надавалась в оренду на довгий термін, часто на все життя фермера. Згодом відбулися корінні зміни, земля починає здаватися в оренду лише на рік. Це давало можливість лендлорду в будь-який час прогнати свого фермера, попередивши останнього про це за пів року.

Така ситуація негативно відбилася на виборчій системі держави. Коли зникли йомени, зникла тим самим і велика кількість виборців. Обирати депутатів у палату обшин стали великі поміщики. Окрім графств, у палату обшин надсилали своїх депутатів містечка та міста. Існували "гнилі містечка" (на папері значилися будинки з мешканцями, а на справді помешкання стояли розорені, без мешканців або максимум один-два будинки) та "кишенькові" (до 50 – 100 виборців, котрі голосували, як скаже поміщик). Зафіксовані численні зловживання в цій сфері. Сталося так, що поміщики продавали в парламенті місце депутатів від "гнилих" містечок. У палаті обшин найбільше було поміщиків та людей, яких перші й самі призначали депутатами. Окрім палати обшин, існувала палата лордів, у якій майже всі лорди були багатими великими землевласниками, так що в цілому парламент складався з лендлордів. Такий склад парламенту продукував вигідні для багатіїв закони та постанови [3, с. 188 – 198].

1760 р. король Георг II помер, і на престол уступив його онук Георг III (1760–1820 рр.) [4, с. 329]. Він прагнув бути справжнім англійським королем, але в той же час не хотів лише царювати. При цьому без міністрів та їхніх підписів його накази вважалися не дійсними. Єдине, на що міг вплинути король, так це на призначення міністрів. А як відомо Георг III не терпів вігів, які при перших двох Георгах керували Англією одноосібно, тому його вибір упав на партію торі. Останні з'єдналися навколо молодого короля й утворили партію "друзів короля" [3, с. 200 – 201]. Торі підтримували старі порядки та права знаті, придушуючи

права народу; віги ж вимагали реформ і підтримували права народні. Весь час царювання Георга III і в парламенті, і в міністерстві переважали торі, на чолі яких в епоху антифранцузьких коаліційних війн стояв лорд Кастлере (Castelreigh), котрий активно допомагав коаліціям. Останній активно опікувався "хлібним законом", "емансипацією католиків", "гнилими містечками". Особливе занепокоєння лорда викликалося станом економіки Великобританії. Адже відомо, що тривалі сухопутні й морські війни разом із грошовими субсидіями, які Англія видавала союзникам коаліцій у період боротьби Європи з Наполеоном, довели національний борг країни до 900 млн. фунтів стерлінгів, щорічні відсотки з якого склали 34 млн. Щоб покрити такий величезний борг, удалися до нових податків у сфері торгівлі, життєвих потреб, на рухоме і нерухоме майно. Податки на нерухоме майно були такі великі, що дрібні землевласники змушені були продавати свої ділянки багатим дворянам. Пролетаріат бідував. Робочі вимагали підвищення зарплатні та зниження цін на хліб [5, с. 94 – 95]. До того ж, Георг III уважав рабство одним із добрих старих звичаїв, освячених мудрістю його попередників. Особлива увага короля в захисті торгівлі невольниками була така сильна, що 1770 р. він відправив за власним підписом указівку губернатору Віргінії, якою забороняв під страхом монархічного гніву виказувати згоду на будь-який закон, який знищував чи обмежував торгівлю невольниками [4, с. 232].

За такого правління Георга III англійці втратили найкращі колонії в Північній Америці [3, с. 203]. Дослідники історії торійської партії зазначають, що 1782 р. "Справа Англії остаточно пішла нанівець. Поганий успіх і переважальна думка про погану адміністрацію зробили союз з цією країною неприйнятним для егоїстичних урядів континенту". Англія витратила до 140000000 ф. ст. і втратила найважливіші колонії, які тільки були в якого-небудь народу [4, с. 358]. Після поразки Англії у війні із Північноамериканськими штатами в Парламенті тимчасово взяли гору віги. Був внесений білль про недовіру міністрам, лорд Норт пішов у відставку, а разом з ним – усі міністри. Це був перший випадок в Англії, коли у відставку пішов не лише перший міністр, а й весь склад міністрів. З цього часу з'явилася в Англії традиція: коли палата общин була невдоволена міністрами, вона вносила білль про недовіру, і всі міністри йшли у відставку. Після відставки міністрів король змушений призначити міністрами вігів. Так уперше за Георга III міністри однієї партії змінилися міністрами другої. Але віги лише два роки протрималися при владі. Король їх ненавидів, тому 1783 р. ним було все зроблено для повернення в кабінет торів. З цього часу останні 50 років безперервно керували Англією до самого 1832 р. Першим міністром став син Вільяма Пітта, лорда Чатама, Вільям Пітт Молодший. Пітт уніс у парламент білль про реформу Парламенту. Пропонувалося викупити "гнилі містечка" у їхніх власників, а місця в парламенті, які таким чином звільнились би, передати графствам. Пітт також пропонував надати всім великим містам право обирати депутатів. Король погодився на це. Але партія не підтримала міністра і білль провалився. Реформа була не вигідна як для торів, так і вігів, адже всі вони були лендлордами. Депутати, які так багато витрачали грошей на вибори та місце в парламенті, у свою чергу, жваво продавали свої голоси. Король і міністри, з радістю їх купували. Георг III особисто переглядав звіт, у якому вказувалося, за який законопроект подав голос кожен депутат. Щедро нагороджувалися ті, хто подавав голоси за "правильний" закон. Усі найкращі посади в державі отримували саме "друзі короля". Ті ж, хто подавав голос проти короля, потрапляли до чорного списку [3, с. 202 – 213].

1794 р. влада розпочала заходи із тимчасового скасування закону "хабеас корпус акт", бо це було дозволено при умові надзвичайного стану в державі. Відповідний білль був унесений В. Піттом Молодшим. Фокс, підтримуваний народом, у парламенті склав опозицію цьому біллю. Але білль прийняли, і він

став законом. "Хабеас корпус акт" був тимчасово скасований, а це означало, що будь-яку "небезпечну" для уряду людину стало можливим заіздозрити в державній зраді, заарештувати й ув'язнити; заарештований не мав права вимагати, щоб його доставили до судді. Коли ж термін скасування "Хабеас корпус акт" закінчувався, то ув'язнений мав право потрапити до судді, і якщо останній виносив виправдальний вирок, то колишньому в'язню мали відшкодувати збитки. Але "Хабеас корпус акт" не діяв 7 років, до 1801 р. А щоб чиновників не покарали, внесли білль "білль про непокаранність". Він став також законом [3, с. 217]. Серед активних громадських діячів, які постраждали від утисків влади за вільне висловлення думок та критику уряду, були такі особи, як Адамс, Бонні, Вардель, Векфільд, Вінтерботом, Гарді, Годсон, Голькрофт, Гольт, Джеральд, Джойс, Кідд, Кросфільд, Ламберт, Марджарот, Матін, Мюір, Палмер, Перрі, Сквірінг, Станнард, Тельваль, Тук, Фрост. Усі вони були притягнені до суду, більшість засуджена до виплати штрафів, ув'язнення або заслання за те, що вільно висловлювали свої думки. Тому, що присяжні чинили опір, то 1795 р. пройшов закон, у якому простежувалося чітке намагання покласти край усім народним обговоренням політичних і релігійних питань; цим законом заборонялися будь-які мітинги, про які не було попереджено в газетах за п'ять днів; такі оголошення мали містити в собі вказівку про предмет мітингу, час і місце зборів. Єдиним винятком були мітинги, які збиралися судьями, чиновниками та вищими щаблями влади. Але навіть за таких умов мировий суддя міг змусити мітинг розійтись, якщо, на його думку, спосіб висловлювань ораторів мав на меті розпалювання ворожнечі щодо короля чи уряду; в той же час йому була дана влада заарештовувати тих, кого він уважав винуватим. 1799 р. був виданий другий закон, який забороняв збиратися без особливого дозволу керівництва у відкритому полі чи в інших місцях для читання чи дебатів. Це поширювалося й на всі читальні та бібліотеки. Ніхто без дозволу встановленої влади не міг видавати із свого дому для читання іншим особам газети, брошури, будь-які книги. Хто стояв проти уряду, того оголошували ворогом країни. Так, хто був проти торгівлі невільниками, того називали "якобінцем" і ворогом міністерства [4, с. 364 – 369].

У перші десятиріччя ХІХ ст. Англія із землеробської країни перетворилась у фабричну. Ще в другій половині ХVІІІ ст. більше половини населення вимушене було перейти від землеробства до інших занять; разом з тим збільшувалась кількість мешканців у містах. 1821 р. землеробській клас складав лише 1/3 населення всієї Англії, а торгово-промисловий – половину. у деяких містах, наприклад Манчестері та Глазко, населення з 1800 до 1831 р. збільшилось у 2 ½ рази. Народ із села втікав до міста, бо на селі не можна було прохарчуватися. Лендлорди продовжували посилено огороджувати громадські землі. Так, за перші двадцять років ХІХ ст. огорожено майже мільйон десятин. Лендлорди, коли закінчувався термін оренди, зганяли дрібних фермерів; з'єднували дрібні ділянки в один великий масив і здавали його одному фермеру замість декількох; часто лендлорди і зовсім не здавали звільнені ділянки, а перетворювали ферми на пасовища для овець. Так, лише в одному великому помісті одного лорда 1814 р. мешкало та харчувалося 15 тисяч осіб, а 1825 р. замість того випасалася 131 тисяча овець. Робочі працювали по 14 і по 16 годин на добу; за свою тяжку працю вони отримували так мало, що навіть не могли себе прогодувати. На початок ХІХ ст. робочий отримував у 4 – 5 разів більше, ніж у ХVІІІ ст.; але натомість ціна хліба збільшилась в 7 разів, а ціна інших продуктів в 15 разів. Фабриканти наймали працівників не на рік, як раніше, а без строку, тому роботу людина могла втратити в будь-який момент. Фабриканти намагалися наймати жінок та дітей, бо їхня праця оплачувалася набагато менше, ніж чоловіків. Чимало працівників не могли себе прохарчувати, тому просили допомоги в

приходу. А хто отримував таку допомогу, той потрапляв у розряд “бідних”. “Бідний” повинен був підкорятися законам про “бідних” і підпадав під владу наглядачів над бідними. Наглядачі могли змусити їх виконувати будь-яку роботу; якщо робітник відмовлявся, його могли запроторити в робочі будинки. Це були ті ж в’язниці, але не для злочинців, а для робітників. Наглядачі повинні були піклуватися про дітей бідняків, навчаючи останніх якогось ремесла. Дітей бідняків “продавали” потім фабрикантам. Згода батьків для цього не вимагалася. Бідолашних дітей цілими фургонами відправляли в промислові округи й віддавали фабрикантам.

Після великих війн з Францією, після 1815 р., Англія бідувала. Попит на її товари знизився; ціни впали; фабриканти почали виробляти менше товару, а разом з тим скоротилася кількість робочих. 1811 р. в країні настав неврожай, а за ним – голод. Хліб продавали по дорогими цінами, які називалися “голодними цінами”; тим часом завезення хліба заборонялося, звісно, на користь землевласників. У деяких місцевостях 6 осіб із 7 ставали жебраками. Поміщикам жилося так же добре, як і раніше. Усім стало зрозумілим, що парламент, який складається з одних багатих землевласників, не зарадить становищу низів. Його засипали петиціями щодо реформ. Їх нараховувалося близько 600 із понад 1 млн. підписів. 1817 р. становище простого народу ще більше погіршилося. Знову скасовувався закон “Хабеас корпус”, але це вже було в останній раз. У парламенті не йшлося про реформи, але натомість знов обмежувалися мітинги. Пропонувалося визнати законними лише ті мітинги, які скликались у графствах шерифом, а в містах – міським головою. Усі інші мітинги заборонялися. Дозволялися тільки приходські збори; сторонніх осіб на них не пускали.

Після смерті Георга III на престол уступив його син Георг IV (1820 – 1830), який у період хвороби батька носив титул принца-регента. Останнього не любили й не поважали в Англії: це була розбещена, аморальна людина, він проводив життя в гульбищах та пияцтві; витрачав на вітер гроші й набирався нових боргів. Як і батько, він тримався партії торів. 1825 р. закінчився строк законів про мітинги; з цього часу в Англії більш ніколи не намагались обмежувати мітинги [3, с. 221 – 229]. Ще в серпні 1822 р. покінчив життя самогубством (ножем перерізав горлянку) перший міністр Англії, давній товариш Георга IV, голова торів, згадуваний нами лорд Кастлере. На чолі міністерства став Георг Каннінг, політичним завданням якого було зближення з вігами, досягнення внутрішнього спокою в країні через підтримку ліберальної партії, а ззовні – повернення Англії її попередньої ваги у світі. Спершу як міністр закордонних справ, а згодом (з 1827 р.) як перший міністр і голова вігського міністерства, він сприяв, передусім, припиненню заворушень в Ірландії. Так, 1823 р. він запропонував білль про скасування Test-act’a, але пропозиція була прийнята лише нижнім парламентом, а верхній відмовив. Тільки за міністра герцога Веллінгтона 1829 р. цей білль прийнято верхнім парламентом. Підтримуючи у своїй країні ліберальний початок, Каннінг залишався вірним своїй політиці й стосовно інших держав: за його пропозиції Англія визнала незалежність американських колоній від Іспанії; з цих колоній утворилися незалежні республіки: Мексика, Гватемала, Колумбія, Перу, Чилі, Болівія, Парагвай, Уругвай, Лаплата. При ньому Англія змінила свою політику й щодо грецького питання. Раніше держава лише виказувала співчуття грекам, надсилаючи їм гроші та інші засоби для боротьби з турками; тепер же англійський уряд формально заступився за греків і увійшов за для цього у відносини із Росією, без якої вирішення цього питання було б неможливим. Хоча Англія переслідувала й свої цілі – бажання завадити особливому втручання Росії в справі Порти. 1826 р. герцог Веллінгтон, уповноважений посол Великобританії, підписав договір з Росією (Петербурзький протокол), за яким

обидві держави, визнаючи незалежність Греції, постановили змусити до цього й Порту, при необхідності, зброєю. У серпні 1827 р. Каннінг помер. Нове міністерство герцога Веллінгтона, незважаючи на свій торіський склад, продовжувало політику Каннінга як у питанні про емансипацію католиків, так і у випадку з грецьким питанням. Після довгих і запеклих дебатів у верхній палаті загрозливого стану речей в Ірландії та кровопролитної міжусобної війни, яка насувалась з її боку, міністерство Веллінгтона повинно було погодитися 1827 р. на допуск у члени парламенту "великого агітатора" О'Коннеля. Через два роки (1829 р.) обидві палати прийняли білль про емансипацію католиків, знищили test-act (Test and Corporati on Acts) і відкрили католикам доступ у члени парламенту. Але Ірландія не заспокоїлась і продовжувала заворушення. Після смерті Георга IV вступив на престол за його бездітності його брат герцог кларенський під ім'ям Вільгельма IV (1830 – 1837), дядько майбутньої королеви Вікторії [5, с. 99 – 101]. Парламент розпустили та призначили нові вибори. На виборах перемогли віги (після 1832 р. – ліберали). В новому парламенті вігів було більше ніж торі (консерваторів). Першим міністром став граф Грей [3, с. 232].

Отже, стає зрозумілим, що в досліджуваній нами період відбувалася гостра політична боротьба на всіх щаблях влади, а результати певного розвитку економіки найкращим чином позначилися лише на заможних прошарках країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Европы. Т. 4. Европа нового времени (XVII – XVIII века). – М.: Наука, 1994. – 509 с.
2. Борецкий-Бергфельд, Н. Колониальная история западно-европейских континентальных стран / Н. Борецкий-Бергфельд. – СПб.: Изд. Брокгауз-Ефрон. – Тип. АО Брокгауз-Ефрон, Б.г. – (не позднее 1913 г.). – 238 с.
3. Быкова, А. Рассказы из истории Англии XI-XIX века / А. Быкова. – 3-е изд. – СПб.: Изд. Е. Д. Трауцкой, 1909. – 263 с.: ил.
4. Бокль, Г. Т. История цивилизации в Англии / Генри Томас Бокль / Пер. Бестужева-Рюмина и Н. Тиблена. – СПб. – Изд. Николая Тиблена и Пантелеева. – Т. 1. – 1864. – 699 с.
5. Романовский, В. Л. Очерки новейшей истории (1815 – 1891) / Сост. И.И. Григорович; Романовский В.Л. – Шестое изд., пересмотренное, исправленное и дополненное двумя новыми главами и иллюстрированное 57 портретами исторических деятелей XIX века. – СПб., Издание Ф. Павленкова, 1892. – 388 с.
6. Вызинский Г. Англия в XVIII столетии: Публ. Лекции. – СПб.: Тип. И.И. Глазунова и К, 1860 – 1861. Ч.2. – 1861. – 96 с.
7. Мижув П. Г. Политическая история Англии в XIX веке. – СПб.: Изд. АО «Брокгауз – Ефрон». Тип. АО «Брокгауз – Ефрон», 1908. – 280 с.
8. Мижув П. Г. История колониальной империи и колониальной политики Англии. – СПб.: Изд.АО «Брокгауз – Ефрон». Тип. АО «Брокгауз – Ефрон», 1902. – 215 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Акунін Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри нової та новітньої історії Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історія Британії нового та новітнього часу, історія парламентаризму.